

առարկաններ, այլև բարձրարվեստ գործեր՝ կավից (ամաններ, արձանիկներ), ապակուց, թանկագին մետաղներից, ոսկրից, փայտից: Հայաստանում վաղուց տարածված էին ոսկերչությունը և մանածագործությունը՝ իրենց բազմազան և հռչակված արտագործությամբ: Բնորոշ է, որ այս ժամանակաշրջանում է հայերեն լեզուն հարստանում «շուկայ», «խանութ» և այլ ասորական բառերով. ավելի վաղ շրջանից են հունարեն լեզվից եկող «թատրոն», «դրամ» և այլ բառերը: Այս բառերի առկայությունը վկայում է, որ ինչպես այլ երկրների հելլենիստական քաղաքներում, Հայաստանում ևս քաղաքի հիմնական հատկաժն էր շուկան իր խանութներով, թատրոնը և գլխավոր սրբավայրը — մեհյանը, որտեղ գտնվող աստվածության կուռքը համարվում էր քաղաքի հովանավորը: Օրինակ, Արտաշատի հովանավորն էր Անահիտ դիցուհին: Քաղաքի միջնաբերդն էր համարվում նեղ իմաստով «քաղաք», այսինքն՝ պարսպապատ բնակավայրը, իսկ նրա շուրջը ընդարձակ տարածություններ էին կազմում նրա քաղամասերը, որոնք հայտնի էին «աւան» բառով⁶⁰: Այս ավաններում էին գտնվում քաղաքացիների «գործոց տները», որտեղ զբաղվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով: Անշուշտ, քաղաքներում ավելի քան թե գյուղերում, ցայտուն կերպով էր դրսևորվում սոցիալական շերտավորումը, ազգաբնակչության գույքային և իրավական անհավասարությունը, քանի որ քաղաքային վարչության մարմիններում քաղաքացիները ընտրվում էին ըստ ցենզի և իրենց ընդհանուր կարողություն:

Յուրաքանչյուր «արքունի քաղաք» ուներ իր քաղաքային տերիտորիան՝ «գաւառը», որը սովորաբար կրում էր քաղաքի անունը՝ Նախճավան գավառ, Մարանդ գավառ, Տոսպ գավառ⁶¹, Զարեհավան գավառ, Զարեանդ գավառ, Հեթ գավառ և այլն: Յուրաքանչյուր այդպիսի գավառ հանդիսանում էր տվյալ քաղաքի զյուդատնտեսական տերիտորիան, որտեղ քաղաքային ազգաբնակչության վերնախավն ուներ իր ազարակներն ու դաստակերտները՝ նրանց կցված հողագործ ազգաբնակչությամբ («բնակիչք ազարակին»):

Նման քաղաքները միեւնույն ժամանակ մշակույթի կենտրոններ էին: Օրինակ, հայտնի է, որ II դարի 60-ական թվականներին Արտաշատում էր ապրում ասորի գրող Յամբլիբոսը, որը այնտեղ գրել է իր «Բաբելոնականք» վեպը:

4. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ I—II ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՇՔԱԴՐԱՄՆԵՐ

Հայոց գաղի վրա հռոմեական դրածոների դրամները: Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունը Օգոստոս Օկտավիանոսի իշխանության տարիներին հիմնովին վերացրեց Հայաստանում դրամների ազգային պատկերատիպը:

Հայոց գահի վրա կայսերական Հռոմի դրածո՝ Արտավազդ Դ թագավորի (4—6) արծաթյա դրամները, ինչպես իրենց կշռային սիստեմի տվյալներով, այնպես էլ պատկերներով, միանգամայն հռոմեական են: Նրանց մի կողմին պատկերված է Հռոմի կայսեր՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի գլուխը, զարդարված

60 Հռոմեիշ է վրացերեն «ուրանի» բառին, որ հնում նույն իմաստն է ունեցել:

61 Վան քաղաքի հնագույն Տոսպ-Տուշպա անունից:

դափնեպսակով. համաձայն հին հռոմեական սովորության, հաղթողներին դափնեհերով էին պսակում: Կայսեր այդ դիմաքանդակի շուրջ արձանագրված է ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ, այսինքն՝ «Աստծու կայսեր բարե-րարի», իսկ դրա հակառակ կողմին ներկայացվում է Արտավազդի դիմանկա-րը, ըստ որում առանց Արտաշեսյանների հայկական թագի, միայն վարսակալ ժապավենով, որ բնորոշ էր ժամանակի հռոմեական իշխողներին: Հայոց այդ թագավորի պատկերի շուրջ նշվում է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΡΤΑΥΑΣΔΟΥ, այսինքն՝ «արքայի մեծի Արտավազդի» խոսքերը: Արծաթյա այս դրամի պատ-կերատիպը ինքնըստինքյան արտացոլում է այն կախյալ քաղաքական վիճա-կը, որի մեջ գտնվում էր Հայաստանը Արտավազդ Դ-ի օրոք⁶²:

Մեկ տարի անց, երբ Հայաստանում թագավորական իշխանությունը հան-դես եկավ Հրեաստանի Հերովդես Մեծի թողը՝ Տիգրան Ե անունով (մ. թ. 6), թողարկվեցին պղնձյա դրամներ, որոնց վրա այս Տիգրանը պատկերված է գըլ-խին հինավուրց հայկական թագով: Դրամի հակառակ կողմի պատկերատիպը ներկայացնում է երկու ձիերով լծված մարտակառք, որով թագավորը արշա-վում է: Ի նշան հաղթության, նա մի ձեռքին դափնեճշուղ (") է բռնել: Այս տե-սարանի շուրջը գրված է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ «արքայի մեծի Տիգրանի»⁶³:

Իրամական շրջանառությունը մ. թ. I դարի սկզբին: Արտաշեսյանների անկումից հետո, ինչպես նշվեց, հայկական դրամների թողարկումը կանգ էր առել: Սակայն այդ չկասեցրեց դրամական շրջանառության հետագա զարգա-ցումը Հայաստանում, քանի որ Արտաշեսյանների, հատկապես Տիգրան Բ-ի դրամների օգտագործումը չէր վերացել, ճիշտ այնպես, ինչպես չէր վերացել հելլենիստական առ իշխողների դրամների շրջանառությունը Հայաստանի ներքին ու արտաքին առևտրի մեջ: Այլ կերպ ասած, Հայաստանում արտաշես-յան դրամների շրջանառությունը ավելի երկար է տևել, քան Արտաշեսյան տոհմի թագավորությունը: Սակայն անցյալից եկող այդ դրամները, ինչպես նաև Հռոմի հանրապետական դրամները հետզհետե սպառվում էին, մինչդեռ Հռոմի կայսերական դրամների թարմ հոսանքը արագորեն լցնում էր առևտրի հայկական շուկաները:

Հռոմեական դրամային սիստեմը լայն ճանաչում էր գտել միջազգային առևտրում, ետ մղելով նախկինում ընդունված Ատտիկյան սիստեմը, շնայած վերջինս պահպանվեց Իրանում, ինչպես և Հռոմին ենթակա Կապադովկիայում,

⁶² Տե՛ս P. Gardner, On an Unpublished Coin of Artavasdes II, King of Armenia, „The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society“, New Series, Vol. XII, London, 1872, էջ 13, աղ. I, № 7. W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, աղ. XIV, № 3:

⁶³ Դրամը պահվում է Փարիզի Ազգային Մատենադարանում, կշիռը՝ 6,44 գրամ պղինձ, տրամագիծը՝ 18 միլիմետր: Մինչև վերջերս բացառիկ այս դրամը համարվել է անորոշ (տե՛ս G. Le Rider, Monnaies grecques acquises par la cabinet des medailles en 1959, R. N. 1960, էջ 29—30), ոսկայն պատկերատիպը և արձանագրության իմաստը թույլ են տվել դա-սելու այն Արտաշեսյան դրամների շարքը, համարելով թողարկված Տիգրան Ե Հայոց արքայի օրոք (տե՛ս P. Z. Bedukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, էջ 6):

մասամբ փոքրասիական ու սիրիական վաճառաշահ քաղաքներում: Հռոմեական դրամաճաշվային սխտեմով եվրոպական ու ասիական երկրներում թողարկում էին ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամներ: Ոսկու գծով դրամային միավորը կոչվում էր աուրեոս (aureus nummus)՝ օրինավոր քաշով 8,19 գրամ ոսկի: Մեկ հռոմեական ֆունտ ոսկուց (327,45 գրամ) հատում էին 40 աուրեոսներ: Սակայն Հայաստանում Հռոմի կայսերական ոսկյա դրամները հազվագյուտ են: Հիմնական դրամային միավորը հռոմեական արծաթ դրամն էր, որ կոչվում էր դենար (denarius), այսինքն՝ «տասանոց»: Վաղ կայսերական շրջանի հռոմեական դենարը իր կշռային չափով կազմում էր ֆունտի 1/84 մասը, ներկայացնելով 3,90 գրամ արծաթ: Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը կատարվում էր 1:11,9 հարաբերությամբ: Ներքին շուկայի մանր առևտրի համար թողարկում էին պղնձի և արուլրի խառնուրդով դրամներ, որոնց միավորի քաշը սահմանված էր մեկ ունցիա (uncia), այսինքն՝ 27,30 գրամ: Այդ խոշոր պղնձյա դրամը կոչվում է սեստերցիա, իսկ նրա կեսը (13,65 գրամը) անվանվում էր դուպոնդիուս (dupondius): Արծաթի ու պղնձի փոխանակությունը որոշ տատանումներով կատարվում էր 1:45 հարաբերությամբ:

Հայաստան ներթափանցած կայսերական դրամների թարմ հոսանքը բաղկացած էր Օկտավիանոսի այն դենարներից, որոնք թողարկվել էին իրեն՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի և նրա երկու որդեգիրներ՝ Գայոսի և Լուկիոսի, պատկերներով:

Դրանք ի հայտ են եկել էրեբունի և Գառնի ամրոցներում, Արտաշատի և Դվինի ավերակներում, Արթիկում, Կոշում, Իջևանում, էջմիածնի շրջակայքում և այլուր: Հայկական ՍՍՀ տարածության վրա պարզապես հազիվ թե գտնվի մի շրջան, ուր այս դրամներից գտնված չլինեն: Նույնը վերաբերում է Վրաստանին և Ադվանքին: Ափելին, այդ դենարները լայն տարածում են ունեցել նաև Կենտրոնական Եվրոպայում, Միքսավոր Արևելքում ու Հնդկաստանում: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ Հռոմի վաղ կայսերական շրջանի արծաթյա այդ դրամները թողարկվել են գլխավորապես արտաքին առևտրի պահանջով: Իրենց պատկերատիպի մանրամասնություններով Հայաստանում գտնված օկտավիանոսյան հիշյալ արծաթյա դրամները հար և նման են գալիական թողարկման դենարների հետ, որոնք վերագրվում են մ. թ. ա. Ձ—մ. թ. 11 թվականներին: Սակայն Անդրկովկասում դրանց առկայության մասսայական բնույթը տեղիք է տալիս ենթադրելու, որ աղբյուրները կարող էին թողարկվել նաև Միքսավոր Արևելքի քաղաքներում, և բացառված չէ, հատկապես Հայաստանում, ըստ որում ոչ միայն Օգոստոս Օկտավիանոսի կայսրության տարիներին, այլև նրա հաջորդների օրով: Հայկական շուկաները դրանք թափանցել են միջազգային առևտրի այն ուղիներով, որոնցով շրջանառության մեջ էին մտնում անցյալում հելլենիստական և Հռոմի հանրապետական դրամները: Սիրիայից ու Միջագետքից, Եփրատի ու Տիգրիսի վրայով ապրանքափոխանակությունը բերում էր նրանց Արաքսի հովիտը և այնուհետև Քուռի ավազանով մղում դեպի Վրաստան ու Ադվանք: Արծաթի պարունակության բարձր տոկոսով այդ դրամները միջազգային շուկայում համընդհանուր վստահություն էին շահել և ճանաչվում էին իբրև ամենակայուն քաշի դրամական միավորները: Պատահական չէ, որ ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Արևելքում,

դրանց ընդօրինակությամբ հանդես եկան տեղական կերտվածքի արծաթյա դրամներ:

Վոնոն Ա-ի դրամները: Հայաստանում վաղ կայսերական դրամների տարածման հետ, որ սկսվել էր դեռևս մինչև Արշակունիների թագավորության հաստատումը, խիստ հազվադեպ դիտվում է նաև պարթևական դրամների թափանցումը: Դրանցից նախ և առաջ ներկայանում են Վոնոն Ա պարթև արքայի իշխանության տարիներին թողարկված ատտիկյան կշռային շափերի արծաթյա և պղնձյա դրամային միավորները, որոնք իրենց պատկերատիպերով որոշակիորեն տարբերվում են մինչ այդ՝ Արտաշեսյանների օրոք, Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած պարթևական դրամներից և մոտենում հելլենիստական միապետների դրամներին: Եթե մինչ այդ պարթև արքաների անձնանունները դրամների վրա չէին արձանագրվում, ապա Վոնոն Ա-ի դրամները պատկանում են պարթևական ծագում ունեցող այն հազվագյուտ դրամների շարքին, որոնց վրա արքայի պատկերի շուրջ նշված են նրա տիտղոսները և անձնանունը: Պահպանված արծաթյա շորեքդրամյանների վրա բարձրաքանդակ տեսքով դրոշմած է Վոնոնի կիսանդրին, գլուխը զարդարված արքայական ժապավենով, դեմքը մորուքավոր, վարսերը խոշոր փնջերով իջած են ուսին. իսկ շուրջը գրված է. «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΟΝΩΝΗΣ», այսինքն՝ «Արքայից-արքա Վոնոն»: Մյուս կողմում պատկերված է Հաղթանակի դիցուհին՝ կանգնած, ձեռքին պսակ, ուսին դափնեճյուղ և նրա շուրջ հունատառ արձանագրված է. «ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΣΑΚΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ» («Արքայից-արքա Արշակի բարեգործի արդարադատի նշանավորի հելլենասերի») և այդ բոլորի հետ նաև գրամի թողարկման տարեթիվը՝ սեբեկյան տոմարով հաշված: Ուշագրավ է, որ գրամանոցների վրա արքայի դիմանկարի շուրջ նշվում է միայն «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΝΩΝΗΣ» («Թագավոր Վոնոն»), իսկ հակառակ կողմում պատկերված հաղթանակի կերպարի մոտ՝ «ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΝΩΝΗΣ ΝΕΙΚΗΣΑΣ ΑΡΤΑΒΑΝΟΥ» այսինքն՝ «Թագավոր Վոնոն, հաղթող Արտաբանի»: Հիշյալ տիտղոսաձևը ևս արտասովոր էր պարթևական պատվանունների շարքում և արտացոլում է այդ ժամանակներում Վոնոնի ու նրա ախոյան Արտաբան Գ-ի միջև եղած պայքարը, որը հիշատակվում է պատմիչների կողմից:

Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ Վոնոնի դրամները թողարկվել են ոչ միայն Իրանում, այլ հավանաբար նաև Հայաստանում, ինչպես այդ մասին հարելի է դատել նրանց վրա նշված մենագրերից: Պահպանված մենագրերի շարքում կան այնպիսիները, որոնք իրենց ձևով պարզորոշ արտահայտում են Տիգրանակերտ քաղաքի անվան հունատառ ΤΓΡ հնչյունների գրաֆիկ միահյուսվածությամբ ձևով: Հիրսբլի, Վոնոնը կարճ ժամանակով (11—16) եղել է հայոց թագավոր, պաշտոնապես հաստատված Հոռմի կողմից:

Գեաղրամներ՝ Զենոն-Արտաշեսի գաճախված առիթով: Զենոնի թագադրության հանդիսավոր արարողությունը կատարվեց Արտաշատում մ. թ. 18 թվականին, Տիբերիոս կայսեր որդեգիր, զորավար Գերմանիկոսի ձեռքով: Զենոնը կոչվեց հայերի համար նվիրական Արտաշես անունով: Այդ առթիվ կայսրությունը արծաթյա շքադրամներ թողարկեց, որոնք իրենց վրա ունեցած պատկերների և լատիներեն արձանագրությունների դրոշմով միանգամայն

հռոմեական էին, ընայած կշռային տվյալներով մնում էին իբրև ատտիկյան դիդրախմանոցներ (երկդրամյաններ): Դրանցից յուրաքանչյուրի վրա մեկ կողմից պատկերված էր Գերմանիկոսի գլուխը և շուրջը գրված՝ „GERMANI-CVS CAESAR. TI. AVG. F. COS. II“ («Գերմանիկոս, կեսար, Տիբերիոս, Օգոստոսի որդի, երկրորդ անգամ հռոմեացի»), մյուս կողմից, պատկերներով ներկայացված էին հայոց թագավոր Զենոն-Արտաշեսը և Գերմանիկոսը, կանգնած կողք-կողքի: Գերմանիկոսը ձախ ձեռքով հենվել է իր նիզակին, իսկ աջով ցույց է տալիս հայոց արքային, որը պատիվ է բռնել: Նրկուսն էլ պատկերված է՝ հռոմեական ռազմի տարագով, կարճ անդրավարտիքներով: Ցուրաքանչյուրի կողքին լատինատառ արձանագրված է. ձախից՝ „ARTAXIAS“ («Արտաշես»), աջից՝ „GERMANICVS“ («Գերմանիկոս»), և այդ ամենը վերցված է կե-տավոր շրջանակի մեջ:

Շրջանառության մեջ այդ շքադրամները լայն տարածում չեն ունեցել և ավելի քիչ օրինակներով են պահպանվել, քան հայ-հռոմեական հարաբերու-թյուններին նվիրված մեզ հայտնի մյուս դրամները:

Պարթևական դրամների կիրառումը Հայաստանում: Նրկրի ներքին առե-տրրի մեջ, մասնավորապես մանր առուծախի տեղական գործարքների համար ընդունված էին նաև պարթևական պղնձյա դրամներ, թողարկված Վարդան Ա (41—45), Գոտարզ Բ (41—45) և արդեն հետագայում նաև Վաղարշ Ա (51—75) թագավորների պատկերներով և նրանց տիտղոսների հունատառ արձանա-գրով թյուններով: Դրանք իրենց կշռային չափերով ատտիկյան սիստեմի օբո-ղոսներ ու դիօբողոսներ էին, որոնց վրա արքայական դիմանկարներից բացի դրոշմված էին դիցաբանական իմաստի խորհրդանշաններ (արծիվ, ձի, հաղ-թանակ և այլն): Ի դարի պարթևական պղնձյա դրամները, ինչպես և արծաթյա դրամները Հայաստանում, գտնված դրամագիտական նյութի մեջ, քանակապես քիչ են, սակայն դրանք պատահականություններ չեն, այլ նախարարակույան շրջանում զարգացող հայ-պարթևական հարաբերություններից պահպանված հիշատակներ: Հայտնի է, որ Վարդան Ա պարթև արքան 40—41 թվականներին փորձում է նվաճել Հայաստանը: 54 թվականին Վաղարշի զորքերը գրավել էին Տիգրանակերտն ու Արտաշատը: Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներում պարթևական արծաթյա ու պղնձյա դրամները շրջանառության մեջ են եղել հայկական քաղաքներում, ուր նրանք կարող էին բերվել ոչ միայն պարթևա-կան զորքի հետ, այլև տեղում թողարկվել պարթևների հաստատման . թեկուզ շատ կարճատև միջոցին: Սակայն Հռոմի կայսերական դրամների առավելու-թյունը տարեցտարի իր անընդմեջ հոսանքով այնքան էր բացահայտ, որ պար-թևական նոր թողարկված դրամների լիցքը չէր փոխում ստեղծված վիճակը:

Ներքին շփառամենքը: 59 թվականին Ներոն կայսեր անունից թողարկվե-ցին շքադրամներ Հայաստանի նվաճման առթիվ: Դրանք արծաթե երկդրամ-յաններ (դիդրախմաններ) և կեսդրամյաններ (հեմիդրախմաններ) էին, որոնց վրա դրոշմված էին մի կողմից Ներոնի դիմանկարը, գանգրահր և պսակա-զարդ գլխով, շուրջը արձանագրված՝ „NERO CLAVD. DIVI. CLAVD. F. CAE-SAR AVG. GERMANI.“ («Ներոն կլավդիոս, որդի աստվածային կլավդիոսի, կեսար, Օգոստոս, գերմանացիների հաղթող»), մյուս կողմից հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը վերևից իջնում է ներքև դափնեպսակ ու արմավենու:

ճյուղ ձեռքին, իսկ կենտրոնում արձանագրված՝ „ARMENIACVS“, այսինքն՝ «Հայաստանին հաղթող»:

Մեզ հայտնի արժաթյա այս ներոնյան շքադրամների քաշը պահպանվել է մոտ 7,5 գրամ՝ երկգրամյանների, իսկ 1,5—2,0 գրամ՝ կեսգրամյանների համար: Այդպիսիները գրվագվում էին Կապադովկիայի մայրաքաղաք Կեսարիայում, որը Հռոմի կայսրության կողմից ատտիկյան սիստեմով դրամների թողարկման կարևոր կենտրոններից մեկն էր Փոքր Ասիայում⁶⁴:

Հարկ է նկատել, որ արժաթի պարունակությունը կայսերական դրամների մեջ այդ ժամանակներում խիստ սակավ էր դարձել: 64 թվականին հատուկ ռեֆորմով ներոնը հռոմեական դենարի քաշը նվազեցրել էր, սահմանելով այն ֆունտի 1/96 մասը—3,40 գրամ, ըստ որում դրանց մեջ արժաթը 55—65 տոկոս էր կազմում:

Ներոնի ռեֆորմով սահմանված Հռոմի կայսերական դրամների թափանցումը Հայաստան կատարվում էր արդեն այն պահին, երբ երկրում հաստատվել էր Արշակունիների թագավորությունը, որին վիճակված էր նոր իրադրության պայմաններում գլխավորելու հայ պետականությունը: Սեփական դրամ կտրելու ֆունկցիա Արշակունի հայ թագավորները չունեին: Այն վերապահված էր Արշակունյաց տոհմի մեծ տանը՝ Պարթևական թագավորությանը: Համեմայն դեպ, ցարդ ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ նրա սահմաններից դուրս Արշակունիների հայկական ճյուղին պատկանող դրամներ չեն գտնվել:

Հայ Արշակունիների վաղ շրջանում, մասնավորապես Տրդատ Ա հայոց թագավորի և նրա անմիջական հաջորդների թագավորության տարիներին միջազգային առևտրի բերումով հայկական քաղաքներն էին թափանցում ոչ միայն Ներոնի (54—68), այլև Վեսպասիանոսի (69—79), Տիտոսի (79—81) և Դոմիտիանոսի (81—96) պատկերներով հռոմեական արժաթյա դրամները, որոնք, սակայն, շրջանառության մեջ այլևս չունեցան այն արժանապատվությունը, ինչ վայելում էին Օգոստոսի արժաթյա դրամները: Վերջիններս իրենց կշռային չափերով ու արժաթի լիարժեք պարունակությամբ բարձր էին դասվում Ներոնի ետերոմիան դրամներից և պատահական չէր, որ առևտրում նախապատվությունը նրանց էր տրվում:

Պրավալան շրջանառությանը Հայաստանում մ. թ. II դարում: Հռոմեական դրամների բացարձակ տիրապետությունը Հայաստանի դրամային տնտեսության մեջ դիտվում է ողջ II դարի ընթացքում: Հայկական քաղաքներում տարածվել էին Տրայանոսի, Հադրիանոսի և նրանց հաջորդների արժաթյա դրամները, որոնց պատկերատիպը վաղուց արդեն միատեսակ էր դարձել: Միշտ, որպես կանոն, նրանց վրա ներկայացվում էին մի կողմից՝ իշխող կայսեր դիմանկարը, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային նշանակության խորհրդանշանները՝ Հռոմի հեթանոսական դիցարանի նշանավոր աստվածների ու աստվածուհիների՝ Յուպիտերի, Ռեմայի, Նեպտունի, Վիկտորիայի, Յուպիտերի և այլ կուռքերի կերպարները: Հայաստանում գտնված I—II դարերի հռոմեական դրամների վրա կարելի է տեսնել կայսերական դիմաքանդակներ:

⁶⁴ S. H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum, v. I, London, 1923, էջ 281, №№ 406—412.

րի ամբողջական շարքը, արտահայտված դասական արվեստի ռեալիստական ոճով: Արշակունիների հայկական թագավորության զարգացման այս շրջանում Հռոմի կայսերական դրամները միջազգային առևտրում հանդես էին գալիս միատարր, առանց այլ ծագման դրամների հետ խառնվելու Պարթևական դրամները, որոնք Հայաստանում Արտաշեսյանների օրոք լայն տարածում ունեին, արդեն II դարում չեն նկատվում գանձերի կազմում: Եվ այդ իրողությունը պատահականություն չէր, այլ օրինաչափ արտացոլումը պարթևների դրամային տնտեսության սնանկացման, որը գիտվում էր նաև հարևան երկրներից ժազող նյութի մեջ: Ոչ Վրաստանում և ոչ էլ Ադվանքում II դարի պարթևական դրամներ չեն գտնվել:

Հայաստանում կիրառված դրամների մասին անմիջական վկայություն է Գառնիում գտնված հռոմեական գանձը: Նրա մեջ ամփոփված են հետևյալ դրամները.

Արծաթ, դենար, Վեսպասիանոսի (69—79) կայսրության տարիներից՝ 8 հատ

Արծաթ, դենար, Տիտոսի (79—81) կայսրության տարիներից՝ 1 հատ

Արծաթ, դենար, Տրայանոսի (98—117) կայսրության տարիներից՝ 3 հատ

Արծաթ, դենար, Հադրիանոսի (117—138) կայսրության տարիներից՝

13 հատ

Արծաթ, դենար, Անտոնինոս Պիոսի (138—161) կայսրության տարիներից՝

15 հատ

Արծաթ, դենար, Մ. Ավրելիոսի (161—181) կայսրության տարիներից՝

6 հատ

Արծաթ, դենար, Կոմոդոսի (182—192) կայսրության տարիներից 2 հատ

Ընդամենը՝

49 հատ

Գանձը իր այս պարունակության դրամներով լիովին արտացոլում է դրամային շրջանառության այն կազմը, որ եղել է Հայաստանում II դարի վերջերին: Այդպիսին է եղել ընդհանրապես տարածված հռոմեական դրամների կազմը II դարի կեսից մինչև III դարի առաջին քառորդը: Ըստ էության Անտոնինոս Պիոսի, Մարկոս Ավրելիոսի և Կոմոդոսի կայսրության տարիներին հռոմեական դրամների համաշխարհային տարածումը հասել էր իր աշխարհագրական առավելագույն ընդգրկմանը և Հայաստանը, իբրև բուֆերային երկիր Արևելքի ու Արևմուտքի միջև, ամբողջությամբ գտնվում էր հռոմեական դրամներով կատարվող ապրանքափոխանակության ոլորտում:

II դարի հռոմեական շփառամենքը: Հայաստանի քաղաքական պատմության համար ուշագրավ են Տրայանոսի (98—117) կայսրության տարիներին թողարկված շքադրամները: 115 թվականին Արևելքում լույս ընծայված պղնձ-յա շքադրամներից մեկի վրա պատկերված է Տրայանոսի կիսանդրին, շուրջը հունատառ մաշված գրություն՝ «...ΟΚΡΑΤΩΡ ΑΥΓ. ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΓΕΡ. ΔΑ...»⁶ այսինքն՝ որ նա ինքնակալ է, գերմանացիներին ու դակերին հաղթող, Հակառակ լուրջ միջոցառումներով պատկերված է Տրայանոսը՝ կանգնած ռազմի հռոմեական հագուստով, աջ ձեռքում սաղավարտ, ձախով հենվել է իր նիզակին, իսկ նրա առ-

ջևում Հայաստանը կնոջ կերպարանքով գլխիկոր նստած է գետնին, ուր թափված են սրեր ու վահաններ⁸⁵, Կայսեր թիկնոցի վրա ցույց է տրված հաղթանակի պսակաբեր դիցուհին և այդ ողջ կերտվածքի տակ լատինատառ արձանագրված է. «ARMENIA».

Մեկ ուրիշ պղնձա շքադրամի վրա, որ թողարկվել է 116—117 թվականներին Հռոմում, պատկերված է մի կողմից Տրայանոսի կիսանդրին, իսկ մյուս կողմից պատկերված է Տրայանոսը ուղիղ կանգնած, ռազմի հռոմեական տաբաղով, գլուխը պսակազարդ, աջ ձեռքին նիզակ, որին և հենվել է, ներքևում՝ ոտքերի տակ, երկու տղամարդու կերպարներ, թիկնած հոսող ջրով լի սափորների վրա, եղեգնյա ձողեր բռնած: Դրանք Եփրատ ու Տիգրիս գետերն են, յոնց միջև տեղավորված է Հայաստանը՝ գետնին նստած կնոջ կերպարանքով:

Գեմա Դեմետրի աստվածուհու պատկերով. Վաղարշապատ

Երկրորդ դարի հայ հռոմեական հարաբերությունների պատմության հիշատակության արժանի է նաև Անտոնինոս Պիոսի (138—161) պատկերով պղնձյա շքադրամը: Այն թողարկվել է Հռոմում, 140 թվականին: Նրա վրա դրոշմված է մի կողմից՝ Անտոնինոս Պիոսի կիսադեմ պատկերը, մյուս կողմից՝ Անտոնինոս Պիոսը և հայոց թագավոր Սոհեմոսը: Այդ տեսարանի շուրջ

⁸⁵ Պահվում է Բրիտանական թանգարանում (սեռ W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 105, ադ. XIV, № 5).

արձանագրված է. «REX ARMENIIS DATVS» («Թագավորն հայերին տրված»), իսկ ներքևում՝ S. C. («սենատի որոշմամբ»)։ Այսպիսի սեպտեբրցիաները շրջանառության մեջ են եղել Հռոմում։

163—164 թվականներին Հռոմում թողարկված ոսկյա և արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են Հայաստանին նվիրված աուրեոսներ և դենարներ, որոնց մի կողմի վրա պատկերված է Մարկոս Ավրելիոս կայսեր կիսանդրին, շուրջը գրված. «Մարկոս Անտոնինոս Օգոստոս, Հայաստանին հաղթող, ծայրագույն քրմապետ»։ Մյուս կողմին պատկերված է Հայաստանը՝ կնոջ կերպարանքով, գլխիկոր նստած գետնին, թիկունքում նրա զենքերը՝ ի նշան պարտության ցցի հանված և տակը մակագրված «ARMEN.»-ով, իսկ շուրջը կարդացվում է Հռոմի կայսեր տիտղոսների շարունակությունը։ Պղնձյա շքադրամների (սեպտեբրցիաների և դուպոնդիաների) վրա Հայաստանը երբեմն պատկերվում էր Հռոմի հաղթության դիցուհու ոտքերի մոտ նստած, ողբացող կնոջ նույն կերպարանքով, ավար դարձած իր զենքերի հետ։ Մարկոս Ավրելիոսի տիտղոսները հաճախ հիշատակում են, որ նա հաղթել է ոչ միայն հայերին, այլև պարթևներին ու մեդացիներին։

Նույն պատկերատիպի ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա շքադրամներ 163—168 թվականներին թողարկվել են Հռոմում նաև Լուկիոս Վերոս կայսեր անունից, նրա դիմանկարով և Հայաստանին վերաբերող խորհրդանշաններով. որոնցից ուշագրավ է Լ. Վերոսի ոսկե շքադրամը, թողարկված Սոհեմոսին երկրորդ անգամ հայոց Թագավոր կարգելու հիշատակին։

Այնքան մեծ է եղել կայսրության համար II դարի 60-ական թվականների Հայաստանի ու Պարթևստանի դեմ տարած հաղթանակների նշանակությունը և ընդհանրապես Մ. Ավրելիոսի և Լ. Վերոսի օրոք Արևելքում Հռոմի գերիշխանության պահպանման իմաստը, որ հռոմեական շքադրամների թողարկումը մասսայական էր դարձել։

Արտաշատ մայրաքաղաքի դրամները։ II դարի վերջերից ծագում են հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի պղնձյա դրամները։ Դրանց թողարկումը սկսվել էր 183 թվականից և պայմանավորված էր ոչ միայն ներքին շուկայի զարգացմամբ, այլև քաղաքական այն նշանակությամբ, որ նվաճել էր Հայաստանի մայրաքաղաքը Կոմմոգոսի (182—192) կայսրության տարիներին։ Մինչ այդ հայկական քաղաքներից և ոչ մեկը իր ինքնավարության դրամները չէր թողարկել։

Ուշագրավ է, որ Արտաշատի քաղաքային դրամները շրջանառության մեջ էին մտնում ոչ թե Հռոմի կայսեր կամ հայոց Արշակունի թագավորի անունից, այլ իրեն մայրաքաղաքի անվան հունատառ արձանագրությամբ։ Արևելքում կայսրության գերիշխանության մեջ միջազգային առևտրի առանձին կենտրոններ նվաճել էին այդ իրավունքը և դրամներ էին թողարկում։ Այդպիսին էին Անտիոքը, Ապամեան, Լաոդիկեան, Նիկոպոլիսը, Դամասկոսը և ուրիշ քաղաքներ։ Արտաշատում կերտված դրամները իրենց պատկերատիպերով դեռևս պահպանում էին հելլենիզմի ավանդույթները։ Նախ և առաջ դրանց վրա դրոշմած պատկերներն ունեին դիցաբանական նշանակություն, նվիրված մայրաքաղաքի բախտի, ապահովության աստվածուհու պաշտամունքին, որ անցյալում դիտվում էր հելլենիստական քաղաքային դրամների վրա։ Բացի այդ, ար-

ձանագրությունները հունարեն էին, շնայած երկիրը վաղուց գտնվում էր հռոմեական ռազմեցության ներքո և շրջանառության մեջ եղած դրամական միավորների գերակշռող զանգվածը կայսերական դրամներ էին՝ լատինատառ արձանագրություններով:

Նրա վրա պատկերված է քաղաքամոր գեղեցիկ գլուխը՝ աշտարակաձև թագով, որ դիտվում է դրամի մի կողմից, իսկ մյուս կողմին՝ Հաղթանակի թեմավոր դիցուհին դափնեպսակ է պարզել քաղաքի անվան վրա: Աստվածուհու առջևում նշված է I, թիկունքի մոտ՝ ΖΞ գրերը. շուրջը արձանագրված է «ΑΡΤΑΣΙΣΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ», այսինքն՝ «Արտաշատ մայրաքաղաքի» դրամը: Կշիռը՝ 5/6 գրամ, տրամագիծը՝ 20 միլիմետր⁶⁶:

Արտաշատի քաղաքային դրամները պահպանվել են հատուկ կենտ նմուշներով և ընդհանրապես հազվագյուտ են: Լինելով պղնձից, դրանք թրտաքին շուկաներում ընդունելի չէին և քաղաքային շրջանառության ներքին ոլորտից հեռու չէին անցնում: Բացառված չէ, որ առաջիկայում Արտաշատի ավերակների հնագիտական պեղումները ի հայտ բերեն այդ դրամների նոր նմուշներ:

II դարի վերջերին Մարկոս Ավրելիոսի, Լուկիոս Վերոսի և Կոմոդոսի դեմարներին հետ հայկական քաղաքներն են թափանցել նաև հռոմեական կայսրուհիներ Ֆաուստինայի, Կրիսպինայի (180—183) և Յուլիա Դամնայի (193—211) պատկերներով արծաթյա դրամական միավորները: Մինչև III դարի սկիզբը այլ էական փոփոխություններ Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ չեն դիտվում: III դարի առաջին կեսին թուլանում է հռոմեական դրամների հոսքը, բայց արդեն սկսվել էր բոլորովին նոր դրամների շրջանառությունը: Դրանք Իրանում ծագած Սասանյան հարստության դրամներն էին, որոնց վիճակված էր մինչև VII դարը տիրապետող դառնալ Հայաստանի և հարևան երկրների դրամական տնտեսության մեջ:

⁶⁶ Պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում, № 5374: